

матычная збыткунасць ёсць адна з неабходных умоў функцыяніравання мовы, праяўлення яе натуральнага стану.

Скарачэнні

Бел. рс — «Беларуская работніца і сялянка» (1924—1931); БРС — Беларуска-рускі слоўнік.— М., 1962; Гаўр.— Леанід Гаўрылкін. Прашу звольніць мяне. Аповесці.— Мінск, 1965; Зв.—Звязда (Камплект газет за 1946—1978 гг.); Карп. Вл.—Уладзімір Карпаў. Вясеннія ліўні.— Мінск, 1961; Клімк.—Міхась Клімковіч. Збор твораў у 2-х тамах.— Мінск, 1959; Лыньк. Вд.—Міхась Лынькоў. Векапомныя дні. Раман у 4-х тамах.— Мінск, 1958; Мележ. Пн.—Іван Мележ. Подых навалыніцы.— Мінск, 1966; Пестр. С.—Піліп Пестрак. Серадзібор.— Мінск, 1963; Расторг.—П. А. Расторгуев. Словарь народных говоров Западной Брянщины. Минск, 1973; Рк.—«Работніца і калгасніца Беларусі» (1932—1941); Рс.—«Работніца і сялянка» (1946—1978); Сташ.—В. П. Сташэўскі. Шуміць бярэзінка. Аповесці, апавяданні, нарысы.— Мінск, 1963; Сцяш.—Т. Ф. Сцяшковіч. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці.— Мінск, 1972; Таўлай —Валянцін Таўлай. Творы.— Мінск, 1961.

¹ Тут і далей у прыкладах захоўваецца арфаграфія выкарыстаных крыніц.

² Гл.: Паўленка М. А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове.— Мінск, 1978, с. 115—116.

³ Фемінінатывы *падлізніца, суцяжніца* можна асэнсоўваць і як утварэнні на -ніц-а ад назоўнікаў агульнага роду *падліза, суцяга*. У такім выпадку сінанімічныя рады *падліза — падлізніца, суцяга — суцяжніца* трэба лічыць аднакарэннымі аднаасноўнымі аб'яднаннямі.

⁴ Гл.: Паўленка М. А. Аднаасноўныя жаночыя асабовыя намінацыі ў беларускай мове паслякастрычніцкай эпохі.— Весн. Беларускага ун-та. Сер. 4, філал., журн., пед., псіхал., 1979, № 2, с. 20.

⁵ Гл.: Паўленка М. А. Аднаасноўныя жаночыя асабовыя намінацыі ў беларускай мове паслякастрычніцкай эпохі..., с. 17—21.

А. І. НАРКЕВІЧ

ДА ўжывання словазлучэнняў

З УЛАСНА- І АГУЛЬНА-ПРЫНАЛЕЖНЫМІ ЗАЙМЕННІКАМІ

(на матэрыяле сучасных літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных твораў)

Сярод іменных словазлучэнняў з абагульнена-прыналежнымі займеннікамі найбольш пашыранымі і прадуктыўнымі ва ўжыванні ў розных стылістычна-жанравых разнавіднасцях сучаснай беларускай літаратурнай мовы з'яўляюцца словазлучэнні, у якіх выражаецца прыналежнасць прадметаў калектыўнаму ўладару. Пераважнасць ужывання такога тыпу словазлучэнняў абумоўліваецца з'явамі сацыяльнага, экстралінгвістычнага характару і непарыўна звязана з аб'ектыўнымі заканамернасцямі грамадскага развіцця.

На сацыяльную залежнасць моўных з'яў, звязаных з граматычным выражэннем катэгорыі прыналежнасці, яскрава ўказваюць шматлікія факты навакольнай рэчаіснасці. Характэрнымі ў гэтых адносінах з'яўляюцца выказванні вядомага беларускага пісьменніка і публіцыста Платона Галавача, які на канкрэтных жыццёвых прыкладах сваёй эпохі па-пісьменніцку трапна і дакладна адлюстравалі дыялектыку сувязей і ўзаемаадносін паміж сацыяльнымі і духоўнымі сферамі жыцця грамадства, паміж бытам людзей і свядомасцю, паміж характарам грамадскіх адносін, якія складваюцца ў пэўным сацыяльным асяроддзі, і формамі моўнага выражэння існуючых рэалій. Ён паказаў, як ва ўмовах новай сацыялістычнай рэчаіснасці змяняюцца разуменні ўласнага і агульнага, індывідуальнага і калектыўнага, як змены ў грамадскім жыцці накладваюць урэшце свой непасрэдны адбітак на мову саміх носьбітаў новай сацыялістычнай ідэалогіі. «...Мяняецца ўсё,— пісаў ён,— пачынаючы ад вопраткі на чалавеку да змен у прыродзе. ...Змяняюцца разуменні. Знікае індывідуалізм. На месца «я» індывідуалізму прыходзіць «мы», і ў гэтым «мы», у калектыве максімальнай

свабоды і вышыні ўсебаковага свайго развіцця дасягае «я» — індывідуальнасць. Сціраюцца, знікаюць грані паміж разуменнямі «маё» і «наша». Найвышэйшым прынцыпам у жыцці чалавека, у псіхіцы селяніна, каму найбольш уласцівым быў дробнабуржуазны індывідуалізм, становіцца не «маё», а «наша»¹.

Прыкладам шырокага ўжывання словазлучэнняў з абагульнена-прыналежнымі займеннікамі, якія выражаюць адносіны да калектывнага ўладара, могуць служыць шматлікія творы беларускіх савецкіх пісьменнікаў, прысвечаныя ўслаўленню нашай сацыялістычнай рэчаіснасці: То не шум баравы калыша прасторам, і не зоў баявы заклікае к зорам, — гэта *наша жыццё* пяе гімн шчаслівы пра ўсё *наша быццё нашых родных ніваў* (Я. Купала). Родзіць буйна *наша поле, сады нашы, агароды*, гудуць гулка з добрай волі *нашы фабрыкі, заводы* (Я. Купала). Скажуць вам прасторы самі, *нашы вёскі, нашы хаты*, як у бойках тут з панамі ўзнімаўся год дваццаты (П. Броўка).

Паказальнымі ў гэтых адносінах з'яўляюцца творы на грамадска-палітычную тэматыку выдатнага беларускага паэта-песенніка Адама Русака. Вось да прыкладу яго верш «Слаўся, Радзіма»: Слаўся ты, *наша Радзіма*, // Песняй і працай свабоднай, // *Нашаю доляй* шчаслівай, // Воляй і дружбай народнай. // Слаўся ўраджаем багатым, // *Наша калгаснае поле*. // Слаўся палётам крылатым, // *Наша жыццё* маладое. // Многа арлам тут прастору, // Радасць *зямяна наша* родзіць, // Свецаць нам сонца і зоры, // Шчасце ў дом *наш* прыходзіць. // Слаўся, краіна Саветаў, // Сонцам, што праўдай нам ззяе, // Ты над вялікім сусветам // Вечна жыццём маладая. // Слаўся ты, *партыя наша*, // Мудрасцю слаўся заўсёды, // Ты павяла к камунізму // Светлай дарогай народы!

Шырока ўжываюцца словазлучэнні са значэннем калектывных адносін і ў публіцыстычных творах. Напрыклад: Заўсёды, калі над горадам гучыць салют у гонар *нашай Перамогі*, мы ўспамінаем герояў Брэсцкай крэпасці, абаронцаў Масквы, байцоў Валгаграда і тых, хто прайшоў праз Брандэнбургскія вароты, узняў над рэйхстагам *наш* чырвоны *сцяг* (П. Прыходзька). Гэтай своеасаблівасцю іменныя словазлучэнні з прыналежнымі займеннікамі істотна адрозніваюцца ад аналагічных іменна-ад'ектывных словазлучэнняў з прыналежнымі прыметнікамі, для якіх найбольш характэрным і тыповым з'яўляецца выражэнне індывідуальнай прыналежнасці прадмета (прадметаў) адной канкрэтнай асобе².

Словазлучэнні з займеннікамі, якія выражаюць індывідуальную прыналежнасць, ужываюцца ў літаратурнай мове параўнальна не шырока. Выкарыстанне іх абмяжоўваецца амаль выключна жанрамі паэтычна-мастацкай і мемуарнай літаратуры, творами інтымнага і апавядальна-бытавага характару: Бывай здароў, *мой год* старэнькі! У *майх* ты *думках* будзеш жыць і многа будзеш *майму сэрцу* ў мінуту жалю гаварыць (Я. Колас). Далёкія, з *майго* *маленства* ўспаміны! Вы ажываеце заўсёды зноў і зноў (П. Глебка). І сцэлецца ўдалы *мая дарога* — з рабіны ліст апошні закружыў (Н. Тарас). *Мае* *песні* — песні буры, гоман лесу ў непагоду (М. Чарот). Як толькі ўзыходзіць зара над зямлёю, *дзень* *радаснай* працы займаецца *мой* (П. Броўка). Паляцеў у край далёкі ясны *сокал мой*, а за ім ляціць у далі спеў *душы майёй* (А. Русак). Такія словазлучэнні трапляюцца ў праявічых творах лірыка-апавядальнага характару, у дыялогах і маналогх: Зноў пайшла раўней *мая дарога*, зноў вачам адкрываюцца новыя абразы свету, іншыя галасы чуе *маё вуха*, іншыя думкі родзяцца ў *маім сэрцы* (Я. Колас). Словазлучэнні з адносінамі індывідуальнай прыналежнасці выкарыстоўваюцца таксама пры адлюстраванні старога, дарэвалюцыйнага, прыватнаўласніцкага ўкладу жыцця: «Гэй, *мой конік*! Гэй, *мой сівы*! Ну, яшчэ, маленькі! Варушыся, гэі, не бойся, *конік мой* сівенькі!» — зранку ў полі за сахою араты гукае, сіўку, друга ў цяжкай працы, просіць-панукае (Я. Колас).

Іменна-займеннікавыя словазлучэнні з уласнай прыналежнасцю нярэдка ўжываюцца ў жыццяпісальных, біяграфічных творах. Возьмем

для прыкладу ўрыўкі з біяграфій паасобных беларускіх пісьменнікаў — Змітрака Бядулі: «*Мой першы верш быў надрукаваны на рускай мове ў 1910 годзе ў часопісе «На берегах Невы», які выдаваўся ў Пецярбургу... У гэтым жа годзе я надрукаваў свае творы яшчэ і ў літаратурным зборніку «Ветви», таксама ў Пецярбургу... Мае творы на рускай мове былі перасыпаны беларусізмамі, і кожны раз рэдакцыя патрабавалі ад мяне тлумачэнняў незразумелых слоў. Пісанні мае ахвотна друкавалі. У некаторых рускіх часопісах («Аргус», «Журнал для всех» і інш.) вельмі прыхільна адгукаліся тады аб маіх творах. Хоць мае літаратурныя дэбюты на рускай мове былі досыць удалыя, я ўсё ж перайшоў на беларускую мову. Выпадкова трапіла мне ў рукі беларуская газета «Наша ніва». У гэтай мове, знаёмай мне з маленства, — можна сказаць, майёй роднай мове, — я адчуў сваю стыхію»; Антона Бялёвіча: «Многа пройдзена сцежак, дарог, шляхоў пад небам бацькаўшчыны. ... І хоць пасівелі мае скроні, хоць поўдзень майго веку нада мной, — я ў паходзе, у працы, у маім сэрцы жывы агеньчык юнацтва далёкага. І не пагасне ён, пакуль святло маіх вачэй не пагасне. ... Мой абавязак і сумленне загадваюць мне, каб я з сэрца выкрасаў такія словы, такія песні, якія патрэбны ўсім нашым дарагім людзям. Гэта сэрца майго запавет. Трэба здзейсніць яго»; Міхася Лынькова: «Праца мая ў якасці рэдактара газеты, удзел у грамадскім жыцці, частыя наведванні фабрык, заводаў, вёсак пашыралі мой круггляд, давалі мне багаты запас назіранняў. Усё гэта дапамагала майёй пісьменніцкай дзейнасці»; Кузьмы Чорнага: «Я ўспамінаю жыццё сваіх бацькоў і сваё маленства. Гэта быў жудасны час... Бацькі мае цмяна марылі аб нейкай невядомай ім лепшай долі сваіх дзяцей. Я стаў пісьменнікам. Больш таго, я пішу на мове тых простых людзей, сярод якіх і вырас. Гэтыя людзі сталі шчаслівымі на зямлі, іх мова стала дзяржаўнай мовай. Я пішу аб гэтых людзях у сваіх кнігах».*

У радзе выпадкаў ужыванне іменна-займеннікавых словазлучэнняў з адносінамі індывідуальнай прыналежнасці абумоўліваецца стылістычнымі мэтамі — надаць твору большую экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, рытарычнасць. Асабліва наглядна стылістычна-экспрэсіўная падкрэсленасць тэксту праяўляецца пры выражэнні замілаванасці аўтара ці яго лірычнага героя да сваёй радзімы, партыі, народа. Напрыклад: А побач гмах на люднай плошчы асветлен сонцам веснавым, і вецер горды сцяг палосча над родным *горадам маім* (А. Звонак). *Горад мой вячэсты*, горад праманісты, вечна працавіты, вечна ўрачысты! (П. Глебکا). *Калас мой* — цэлае раздолле, палеткаў зрокам не абняць... Выходзьце, дзеванькі, на поле, пачнём мы жыта зажынаць (Н. Тарас). У дымлівых фабрыках, у садах *мае палі* (П. Броўка). *Краіна мая!*... Паглядзі, як зара ружавее (А. Дудар). *Зямля мая!* Разлучаны з табою, табой дышу, табою я жыву (Я. Колас). Дык з песняй гэтаю заўсёды хачу ісці я з грамадой — служыць Радзіме і народу і роднай *партыі майёй* (П. Броўка). Бараніць пайду свабоду, біцца з гадам лютым, што нясе *майму народу* здзекі і пакуты (К. Крапіва). Аб'ектам такіх цёплых, прязных адносін могуць служыць назвы родных ці блізкіх нам месц, краёў, канкрэтных населеных пунктаў і яго жыхароў: *Дарагая мая Украіна!* Ты была нам заўсёды сястрой (П. Глебка). Ёсць партыя наша, ёсць дружба народаў! Шчаслівая з імі *мая Беларусь* (П. Броўка). Вёскі родныя, *вёскі мае*, не пазнаць мне сягоння вас: ужо новыя песні пяе ў *Занямонні маім* калгас (Н. Тарас). *Мае браты, таварышы, сябры! Іспанія мая!* З табою мы (А. Куляшоў).

Такім чынам, іменна-займеннікавыя словазлучэнні са значэннем уласнай і агульнай прыналежнасці выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове не аднолькава. У колькасных суадносінах форм і сродкаў моўнага выражэння прыналежнасці, у агульнастатыстычных заканамернасцях іх праяўлення наглядна адлюстроўваюцца аб'ектыўныя працэсы грамадскага развіцця. Якасныя зрухі ў формах выражэння прыналежнасці, колькаснае пашырэнне адных з гэтых форм і ад-

паведнае звужэнне сфер ужывальнасці другіх носяць сацыяльны, грамадска абумоўлены характар і належаць да ліку экстралінгвістычных з'яў. Разам з гэтым, выкарыстанне форм уласнай і агульнай прыналежнасці можа абумоўлівацца моўна-стылістычнымі асаблівасцямі літаратурна-мастацкіх твораў, мэтамі вобразнага, эмацыянальна-экспрэсіўнага адлюстравання працэсаў і з'яў акаляючай рэчаіснасці.

¹ Галавач П. Збор твораў, т. 1.— Мінск, 1958, с. 305.

² Гл. наш спецыяльны артыкул: Структурныя тыпы і функцыі адносна-прыналежных прыметнікаў.— Народная асвета, 1972, № 5, с. 56.

И. А. КИСЕЛЕВ

О ГРАММАТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЯХ СЛУЖЕБНЫХ СЛОВ

Служебным словам свойственны все признаки самостоятельных лексических единиц: полисемия, синонимия, омонимия, антонимия, стилевая дифференциация.

Однако, признавая служебные слова отдельными самостоятельными лексическими единицами, следует говорить не только об особенностях их лексического значения, но и о своеобразии их грамматических свойств.

Как известно, служебные слова характеризуются морфологической неизменяемостью, нечленимостью, однако «грамматически оформленным является каждое слово, хотя не всякое слово выступает в какой бы то ни было определенной грамматической форме»¹. Здесь следует иметь в виду, что «грамматическая оформленность слова определяется... не только его грамматическим изменением (его системой грамматических форм) или его неизменяемостью (противопоставленной изменению других слов в грамматическом плане), но и его грамматической сочетаемостью с другими словами, со словами определенных классов и разрядов»². Причем «признак сочетаемости имеет решающее значение для грамматической оформленности неполнозначных слов, поскольку другие средства выражения ее у неполнозначных слов отсутствуют»³. Таким образом, «грамматическое значение служебного слова — это такое его значение, которое также является отображением того или иного отношения действительности, но выражается это значение уже не самим служебным словом как таковым, а фактом сочетаемости этого служебного слова со знаменательными словами (или сочетаниями слов), которые данное служебное слово соединяет в предложении»⁴.

Но здесь мы должны разграничивать сочетаемость лексическую и сочетаемость синтаксическую, их соотношение и отношение к грамматике. Обычно «под лексической сочетаемостью понимается такая валентность слов, которая не зависит от грамматической характеристики и может быть определена согласованием на уровне смысла»⁵. Лексическая сочетаемость как свойство данного слова хотя и не зависит от грамматической стороны, но тесно связана с ней. Более того, «лексическая сочетаемость и есть своеобразное средство обнаружения грамматической стороны (грамматической семантики) частиц, а именно соотношения, если разуместь под ним «план содержания грамматических категорий»⁶. С другой стороны, «сочетаемость — важнейший собственно языковой показатель значения слова, но именно показатель, а не само значение»⁷.

Лексическая и синтаксическая сочетаемость слов — понятия нетождественные, но взаимосвязанные. «Синтаксическая сочетаемость слова определяется его лексико-грамматической характеристикой, лексическая сочетаемость — его индивидуальным значением. Будучи различными по природе, эти два вида сочетаемости вместе с тем